

4. Les seduccions de l'urbanisme temporal⁶⁷

Mara Ferreri

School of Geography, Queen Mary
Universitat de Londres

En el debat actual sobre l'urbanisme de baix pressupost, els projectes i les iniciatives de reutilització temporal ocupen un lloc especial. Tot i que sovint s'entén que el concepte d'urbanisme temporal engloba una diversitat d'iniciatives i projectes molt heterogenis i que desafia les definicions estrictes (Bishop i Williams, 2012), l'acceptació en el llenguatge corrent de termes com botigues *pop-up*, agricultura de guerrilla i usos provisionals testimonien l'existència d'un imaginari compartit d'iniciatives temporals marginals i alternatives (DeSilvey i Edensor, 2013; Hou, 2010). Es tracta d'un imaginari complex, que recorre i està constituït per iniciatives i posicions sovint radicalment diferents i contraposades. Les diferents (i de vegades altament incompatibles) genealogies són un element essencial del seu atractiu: «reutilització temporal» sembla que és un concepte variable capaç d'abastar una àmplia diversitat d'activitats i d'encaixar dins d'un ampli espectre de contextos discursius urbans.

Les seves principals promeses i els seus discursos, tot i que puguin ser molt diferents, són extraordinàriament seductors i capaços d'atraure les energies i les sensibilitats dels professionals de l'espai en tot un ventall de posicionaments polítics, que inclouen alternatives experimentals al marge de l'arquitectura, la planificació i la producció cultural convencionals. Aquest article intenta oferir alguns punts de partida importants per endin-sar-se en les seduccions de la urbanitat temporal de baix cost i en les seves ambigüitats i premisses. A partir de l'anàlisi d'una sèrie de comunicacions i textos públics, s'examinarà la construcció de «la màgia de l'ús temporal d'espais» i les implicacions del discurs de la connectivitat urbana temporal per organitzar i autogestionar-se en condicions d'urbanisme auster.

67. Aquest article va ser publicat per primera vegada en el número especial «Saving the City» de *ephemera*, vol. 15 (1) (2015). <<http://www.ephemerajournal.org/contribution/seductions-temporary-urbanism>>.

4.1. La màgia de l'ús temporal dels espais

«L'ús temporal d'espais ja s'ha convertit en un concepte màgic: per una banda, per a totes les ments creatives que, en un món governat pel màxim benefici, malgrat tot tracten de crear espais que reflecteixin i nodreixin la seva visió de futur; i, per l'altra, per als planificadors urbanístics, per als quals representa una oportunitat de desenvolupament urbà.» (Urban Catalyst, 2007, p. 17)

L'ús temporal d'espais urbans s'ha anunciat com una nova forma d'urbanisme i la ciutat temporal com el seu paradigma. A principis de la dècada del 2000, la «màgia» realitzada per l'ús temporal d'espais es basava en la promesa de combinar dues agendes aparentment irreconciliables: els objectius dels planificadors urbanístics per al desenvolupament urbà i les necessitats dels professionals d'arrabassar espais alternatius al «món governat pel màxim benefici». Es deia que els projectes temporals permetien experimentar i posar a prova formes d'unió d'esforços d'escàs pressupost, sostenibles i més localitzades per a un lloc en particular (aaa/PEPRAV, 2007), sovint amb l'esperança declarada més o menys públicament d'influir en les dinàmiques socials a llarg termini. En un moment de relativa prosperitat econòmica i d'inversió en plans de desenvolupament urbanístics, els projectes temporals permetien formes d'apropiació i d'utilització directa als marges de les iniciatives urbanes convencionals, i de vegades s'alineaven amb campanyes amb formes d'organització veïnal per identificar i protegir espais i edificis públics de les dinàmiques neoliberals de privatització (Isola Art Center, 2013).

La base del canvi de marginal a normal es pot dir que va ser preparada per la professionalització dels usos temporals d'espais a través de publicacions dirigides a planificadors i autoritats urbanístiques, com Urban Catalyst Project (2001-2003), que aplegava estratègies, tipologies i exemples de reutilització temporal per tot Europa, i el seu sondeig de gairebé 1.009 usos d'espais temporals (2004-2005), que va esdevenir la base per al famós estudi *Urban Pioneers: Temporary Reuse and Urban Development in Berlin* (Urban Catalyst, 2007). Tot i que quan van fer servir la noció de «pioners» els autors no pretenien evocar en cap moment la crítica de la relació entre les iniciatives «pioneres» i les noves fronteres urbanes de l'ennobliment esmentada per Neil Smith en la seva obra fonamental, *The New Urban Frontier* (Smith, 1996), sinó més aviat que la seva idea d'iniciatives i espais pioners combina les condicions sovint desfavorables i amb matèries primeres de baix pressupost i iniciatives temporals del tipus «faci-ho vostè»

amb emplaçaments urbans fronterers específics en ciutats que estan patint transformacions ràpides. Després d'un «romanç perillós» (ibídem, p. 189), aquest és el discurs conegut d'innovar en edificis o terrenys «en desús», en brut i abandonats.

L'atractiu principal dels projectes temporals urbans és, per tant, el reclam d'allò que és experimental i innovador, que agafa una dimensió espacial en l'exploració i en l'ocupació física dels espais en desús, abandonats i marginals, alhora que també adopta una dimensió pràctica on la frontera espacial és anàloga a la frontera de les iniciatives innovadores i experimentals. La «màgia» evocada en la citació inicial adopta la funció retòrica d'assegurar als professionals i als propietaris immobiliaris que aquesta innovació no ha de crear necessàriament tensions antagonistes amb el desenvolupament urbà neoliberal, i que els nuclis d'autonomia creativa en els quals l'exploració i la innovació pràctica poden tenir lloc fora de les dinàmiques del mercat són possibles i fins i tot (temporalment) desitjables.

4.2. Londres auster i més enllà

Després de les conseqüències de la crisi financera global, i la seva resposta política en molts països d'Europa occidental mitjançant règims d'«urbanisme de l'austeritat» (Peck, 2012; Peck, Theodore i Brenner, 2012), la màgia promesa de les *pop-up*, els usos provisionals i els usos «mentrestant» s'ha convertit ràpidament en la panacea per a moltes xacres urbanes i s'ha traslladat des dels marges fins als centres de les ciutats. Cada cop més els espais vacants han estat presentats per les autoritats urbanes com el símptoma visible més negatiu de la recessió global, perjudicial per a la recuperació de la confiança dels consumidors i dels inversors. En un esforç per contrarestar les impressions negatives, semblava que els projectes temporals oferien una solució ràpida en forma de farciments visualment positius i experimentals, que podrien transformar un projecte de remodelació fallit o estancat en un element per atraure el turisme d'esdeveniments (Cambie, 2010).

L'assimilació recent dels usos d'espais temporals dins les polítiques i les planificacions urbanístiques convencionals pot ser que s'exemplifiqui millor amb el treball de l'antic director de Design for London, Peter Bishop, i de la fotògrafa Lesley Williams. En la introducció del seu llibre *The Temporary City*, expliquen el marc de governabilitat d'aquesta tendència:

«Moltes autoritats municipals a Europa i Amèrica del Nord, en les quals s'encarrega estimular la revitalització i la remodelació de zones urbanes, es troben amb el fet que, generalment, no tenen els recursos, el poder i el control suficients per implementar plans d'ordenació formals. En comptes d'això, n'hi ha que comencen a experimentar amb visions d'ordenació i marcs de disseny més flexibles, vinculats amb paquets d'iniciatives esglaonades i petites, i sovint temporals, dissenyades per revelar tot el potencial dels emplaçaments.» (Bishop i Williams, 2012, p. 3)

L'antologia d'iniciatives temporals de Bishop i Williams és preocupantment eclèctica: des de festivals i projectes arquitectònics amb finançament públic a gran escala, passant per experiments de *branding* amb l'ús de botigues *pop-up*, fins a instàncies de «contracultura i activisme» que inclouen ocupacions d'espais i altres «zones temporalment autònomes» (ibídem, p. 31).

La celebració d'una diversitat d'usos temporals d'espais urbans és una exhortació i un estímul directes per als arquitectes, projectistes, autoritats i altres professionals urbanístics perquè aprenguin de les iniciatives i dels projectes artístics i compromesos socialment, i perquè pensin en maneres de «revelar tot el potencial dels emplaçaments» amb vista a aconseguir l'objectiu final no gaire implícit del desenvolupament urbà.

En altres paraules, els exemples «pioners» de màgia temporal són reconeguts per exemplificar el tipus d'iniciatives creatives, experimentals i optimistes necessàries per mantenir temporalment la pretensió del creixement urbà constant (Zukin, 1995) en absència de mitjans reals per fer-ho a través d'iniciatives oficials de màrqueting i *rebranding*. No és casual que aquest pugui ser el llenguatge i el raonament de les autoritats urbanes neoliberals a la Gran Bretanya. Aclaparats per la imatge de carrers principals tancats i barrats, la reutilització temporal no comercial d'espais buits va ser promoguda mitjançant polítiques i sistemes de finançament públic durant els anys 2009 i 2010 «per ajudar a reactivar els centres de les ciutats debilitats durant la recessió» i fomentar «iniciatives temporals que beneficiïn la comunitat local» (DCLG, 2009), especialment a través d'activitats relacionades amb l'art (ACE, 2009). Resulta veritablement interessant comprovar fins a quin punt els professionals han incorporat i han posat en pràctica sobre el terreny aquest discurs, promocionat per mitjà dels seus plans, directrius i publicacions associats, i les implicacions conceptuals que comporta aquesta incorporació. Des del 2009, una sèrie de xarxes professionals, dirigides a empreses i organitzacions amb o sense ànim de lucre, han adquirit visibilitat i s'han proposat com a intermediàries i facilita-

dores de projectes de baix pressupost per a la reutilització temporal d'espais, especialment a Londres.⁶⁸ Tal com es pot llegir a la pàgina web de *Meanwhile Project*, una organització constituïda per promocionar els lloguers temporals de comerços buits:

«Les propietats buides fan malbé els centres urbans, destrueixen el valor econòmic i social, i malbaraten recursos que no podem permetre que no siguin productius. Els usos provisionals dinàmics d'espais dirigits per les comunitats locals beneficiaran els comerços existents, com també la resta dels centres urbans, mitjançant l'augment d'afluència, en retornar la vida als carrers principals.» (*Meanwhile Project*, 2010a)

Petites promocions com aquesta constitueixen una crida a les armes per a professionals de l'espai, artistes, professionals urbanístics, alhora que també resumeixen eficaçment l'argumentació a favor dels usos temporals d'espais. El text ofereix un marc interpretatiu clar i concís per reflexionar sobre els espais i les persones, que és interessant i atractiu, ja que reproduïx el discurs convencional de l'austeritat, tot i que al mateix temps converteix en un imperatiu moral intervenir-hi. En una (suposada) situació d'escassetat econòmica i social, els espais i les persones són presentats com a «recursos desaprofitats» que «nosaltres» —una crida a la societat civil (Ahrensbach *et al.*, 2011)— no podem «permetre que no siguin productius» en temps de recessió. Alhora, el veritable propòsit d'aquesta mena d'iniciatives dirigides per la comunitat (augment de l'afluència, és a dir, del comerç) es revela com l'imperatiu econòmic que tots «nosaltres» hauríem d'esforçar-nos per assolir. El projecte *Meanwhile* ('mentrestant') pot ser gestionat per la comunitat, dirigit per la comunitat i finançat per la comunitat, sovint a través de contribucions en espècies, però «el nostre» objectiu compartit a llarg termini cal que sigui donar suport i, en darrera instància, substituir-lo per iniciatives lucratives als carrers principals. Fins i tot amb projectes i iniciatives que no arriben a justificar-ne l'existència amb el raonament de la revitalització econòmica, qüestions com «espais desaprofitats» i «recursos malbaratats» són recurrents. En el centre del debat hi ha dos discursos atractius i interconnectats: un imaginari de connectivitat urbana fluida i efímera, d'una banda, i un horitzó temporal regulador que marqui els límits dels usos temporals d'espais de l'altra. Pot

68. Val la pena esmentar el *Meanwhile Project* i l'informe *No Time to Waste... The Meanwhile Use of Assets for Community Benefit* (2010); l'*Space Makers Agency* i l'*Empty Shop Network*. Vegeu també l'informe de Dan Thompson titulat *Pop-up People* (2012).

ser útil analitzar de manera crítica aquests discursos per desxifrar dues de les idees principals sobre urbanisme temporal.

4.3. Connectivitat urbana «sota demanda»

El primer raonament implícit darrere de l'urbanisme temporal fa referència a la connectivitat: reinterpreta com a «malbarataments» socials i econòmics tant les persones que necessiten espais com els espais en desús. La solució òbvia immediata a aquesta doble qüestió sembla que és la creació de mecanismes mitjançant els quals tots dos puguin connectar-se. En lloc d'abordar les causes de l'escassetat (forçosa) d'espais disponibles i de pressupost reduït per a usos no comercials, i les condicions socioeconòmiques que causen les vacants urbanes, es tracta d'un discurs temptador i senzill en el qual els símptomes es confonen amb les causes i s'ofereixen solucions a través de l'acció purament administrativa o gerencial: tan sols cal posar en contacte de manera eficaç els espais vacants amb aquells que els necessiten, i així l'escassetat desapareixerà.

Per tant, la primera seducció dels projectes de baix pressupost és l'organització i l'autoorganització: obliga a mobilitzar i *activar*, a connectar. Però l'objecte d'aquestes iniciatives organitzadores és merament la superfície perceptible de les dinàmiques urbanes de desigualtat i escassetat. Quan s'afegeix urgència a la crida, la connexió s'ha de fer de manera immediata i dinàmica, ja que la disponibilitat dels recursos temporals (gent, espais buits) és en ella mateixa accidental i a curt termini. Si establim una analogia amb les noves formes de producció industrial flexible i la seva corresponent organització del treball, es tracta d'un model de connectivitat urbana «sota demanda».

Aquest discurs amaga la suposició important i no expressada en veu alta que hi deu haver una flexibilitat personal total. S'espera que els professionals i els coordinadors de projectes estiguin «sempre a punt» per gestionar els recursos específics d'un emplaçament, cosa que pressuposa que, de vegades, diguem-ho explícitament, cal que hi hagi una xarxa d'individus (persones *pop-up*) amb feines precàries i intermitents i que puguin ser mobilitzats amb poca antelació i estar disponibles a temps complet durant un període de temps intensiu (Thompson, 2012). Quan destaca el paper de la flexibilitat i l'acció, aquest discurs no té en compte les disposicions de contingència necessàries perquè els projectes d'usos temporals d'espais tinguin lloc: la preparació incerta, els retards en l'obtenció d'accés als emplaçaments i en la consecució de recursos i finançament per mantenir-los,

la necessitat d'impulsar xarxes de contactes personals amb poc temps i els problemes organitzatius que poden sorgir en un projecte urbà, per esmentar-ne només unes quantes.

L'èmfasi en la inventiva, l'acció i la ingenuïtat dels professionals urbans no és només un recurs retòric eficaç per ignorar les consideracions materials, també ofereix una manera d'identificar-se amb els valors de la flexibilitat i la connectivitat en condicions d'escassetat. L'escassetat de recursos materials permet concebre la precarietat i la inseguretat com una posició de poder, en comptes d'una posició d'indefensió, pel que respecta a la possibilitat d'intervenir en les dinàmiques urbanes.

4.4. Mentrestant

Si el primer argument fa referència als professionals, a les «ments creatives» de la citació inicial, el segon es refereix a la relació entre els projectes temporals i els interessos i les agendes de les autoritats i dels urbanistes. Tal com es diu clarament a la introducció d'*Urban Pioneers*, hi ha dos tipus de projectes urbans temporals:

«Hi ha esdeveniments breus i transitoris que resideixen durant poc temps a la ciutat o, alternativament, hi ha esdeveniments que «romanen fora» en un emplaçament durant més temps, fins que l'ús més clàssic és viable de nou.» (Urban Catalyst, 2007, p. 18)

Per tant, els usos basats en esdeveniments i els usos prolongats són tots dos igual de temporals, ja que la finitud de la seva durada està determinada pel límit temporal del retorn de la viabilitat dels «usos clàssics», és a dir, de les activitats lucratives. En aquest escenari, el terme «mentrestant» més que *temporal*, clarament indica que el que és viscut com a temporal pels professionals i els usuaris és en realitat vist com un parèntesi en els plans a llarg termini dels propietaris d'immobles i els desenvolupadors (Andres, 2013). Com a molt, els professionals i els coordinadors que organitzen aquests plans poden aspirar que les seves iniciatives siguin incorporades en els projectes de futur com a desenvolupament progressiu (Temporary Mobile Everlasting, 2012).

En aquest argument de «mentrestant», la connexió ràpida i flexible de persones i espais és, per tant, construïda com a alternativa i marginal, però no és antagonista a l'imperatiu de creixement i desenvolupament urbans convencionals. Si l'urbanisme temporal bàsicament reproduceix i subordi-

na les seves encarnacions a la lògica existent de la inversió i l'especulació immobiliàries, llavors les iniciatives temporals de reutilització semblen indicar, més que un futur utòpic, una desposseïció i una acumulació més grans de riquesa en mans d'uns pocs privilegiats. L'apropiació de valor creatiu produït col·lectivament a través de l'esforç conjunt i efímer a escala veïnal ha estat qüestionada per diversos autors, especialment pel que fa als valors de la sociabilitat urbana interconnectada i informal (Lloyd, 2004; Arvidsson, 2007).

Més enllà dels aspectes de recuperació, la marginalitat temporal d'aquest tipus de projectes és vista com a positiva i «alternativa» per mitjà d'associacions convencionals de curtterminisme i imprevisibilitat amb dinamisme, i llargterminisme i estabilitat amb fixesa. La valorada i seductora flexibilitat, l'obertura, la naturalesa prototípica i experimental de la «ciutat temporal» i de molts dels projectes col·lectius de baix pressupost que la conformen han de ser contrastades amb el «dia a dia» urbà suposadament tancat, estructurat i establert. Aquest punt aparentment teòric pot resultar útil per analitzar d'una manera crítica les implicacions de dues seduccions de projectes temporals de baix pressupost per a la conceptualització de les formes d'intervenció en els espai-temps urbans.

4.5. Els temps de salvar la ciutat

Si el temps i l'espai es consideren múltiples, relacionals i mútuament constitutius, llavors els espai-temps urbans també s'han d'entendre com a múltiples i coproduïts (May i Thrift, 2001). Tanmateix, els desviaments i les velles conceptualitzacions de l'espai-temps encara impregnen els imaginaris urbans convencionals i els llenguatges utilitzats per definir-los. Tal com diu la geògrafa Doreen Massey, aquestes conceptualitzacions sovint se sustenten en antigues teoritzacions sobre la relació entre l'espai i el temps basades en una dicotomia en la qual «l'espai representa la fixesa i el temps representa el dinamisme, la novetat i l'atractiu» (Massey, 1999, p. 268).

Aquesta distinció entre espai urbà com una cosa fixa i acció temporal com quelcom dinàmic es pot trobar en la suposició implícita que les iniciatives urbanes temporals aporten dinamisme i mobilitat al teixit (suposadament estàtic) social i urbà de les ciutats. En el discurs «mentrestant», l'espai es pot transformar únicament en una direcció temporal, és a dir, en una trajectòria interminable de desenvolupaments econòmics urbans i immobiliaris; mentre que els projectes socials, artístics o polítics d'ús

comú i de reapropiació, com que són una excepció de l'imaginari convencional, són relegats a habitar l'espai de la temporalitat. Aquesta visió no nega l'existència d'una multiplicitat d'espai-temps, sinó que també designa uns certs agents urbans (com els emprenedors, els activistes i els artistes socials) com els únics capaços de «dur a terme» aquesta ruptura. Al contrari, i tornant a Massey, és essencial mantenir una imaginació de l'espai com

«...l'esfera de l'existència de la multiplicitat, de la possibilitat de l'existència de la diferència. Aquest espai és l'esfera on les diferents històries coexisteixen, es troben, s'afecten le unes a les altres, entren en un conflicte o cooperen. Aquest espai no és estàtic, no és una secció transversal a través del temps; està afectat, és actiu i generador.» (Massey, 1999, p. 272)

Quan s'ignora el dinamisme obert i la multiplicitat dels espai-temps urbans, en comptes d'oferir solucions per a l'escassetat espacial, la promoció de l'ús temporal pot ser vista com a simptomàtica i deformadora d'un altre tipus d'escassetat, que podria anomenar-se *escassetat temporal*.

Quan es fomenten els projectes urbans temporals de baix pressupost com a formes d'ingenuïtat urbana i de reapropiació espacial, és fàcil oblidar que en la seva flexibilitat també hi resideixen formes d'exclusió temporal. Amb el creixement previst de Londres i amb el valor del sòl i dels immobles sempre en augment, malgrat (tot i que alguns dirien que a causa de) la recessió global, els espais vacants tan sols estan disponibles temporalment per a aquells grups molt efímers encarregats de portar a terme les iniciatives «creatives» capaces de retornar la vida als emplaçaments. A més, tot i que els projectes i els espais singulars poden ser percebuts com a «temporals» des de l'experiència subjectiva dels professionals i les seves audiències passatgeres, la seva temporalitat s'està tornant una tendència cada cop més permanent a mesura que els lloguers «mentrestant» i temporals proliferen i els urbanistes aprenen la lliçó.

Per tant, l'atractiu per als professionals i els activistes de participar en la interrupció (temporal) d'aquella que es presenta com a ciutat monorítmica pot ser simultàniament la més gran seducció i la més gran mistificació de l'urbanisme temporal de baix pressupost. Desconstruir aquest discurs implica reduir l'expectativa del canvi immediat amb l'objectiu de mantenir les conceptualitzacions de la ciutat com si fossin contínuament produïdes a través d'espai-temps dinàmics i múltiples, i requereix la capacitat de pensar en aliances i formes d'organització a més llarg termini i

més àmplies més enllà de l'ideal connexionista dels agents urbans flexibles i precaris.

En un nivell més teòric, desconstruir en essència de quina forma el temps i l'espai són llançats l'un contra l'altre en el discurs de l'urbanisme temporal ofereix una manera diferent d'imaginar la reutilització temporal amb vista a una obertura radical del futur (urbà).

En paraules de Massey:

«El temps necessita l'espai per posar-se en marxa; el temps i l'espai van néixer alhora, juntament amb les relacions que els produeixen tots dos. Per tant, el temps i l'espai han de ser entesos junts, ja que estan inextricablement entremesclats. Per això, una primera implicació d'aquest ímpetu per imaginar la temporalitat/història com a autènticament oberta és que l'espacialitat ha d'estar integrada com a part essencial d'aquest procés de “creació contínua d'innovacions” [...]»

»[Això] no pot ser “espai” [...] com a seqüència temporal, ja que aquí l'espai en realitat està bloquejat i el futur està tancat.» (Massey, 1999, p. 272)

Els espais urbans progressius no poden ser entesos únicament com a seqüències temporals, com un esforç comú provisional en forma de «projectes» urbans, en què la dinàmica i l'esdevenir relacional d'un emplaçament en concret, i de processos urbans més amplis, estan obstaculitzats per un horitzó temporal predeterminat i pel raonament preventiu del desenvolupament urbà amb finalitats lucratives.

Aquest article intenta ser una provocació empàtica. No és ni una crítica preventiva ni tampoc una celebració indiscriminada de l'ús urbà temporal, sinó que intenta qüestionar la tensió entre les seduccions immediates dels projectes temporals com a formes d'acció directa localitzada i les relacions de poder a un més gran termini d'acció que amb massa freqüència releguen aquestes iniciatives al regne de l'espectacle *pop-up*. La condició efímera i la marginalitat econòmica (o l'urbanisme d'escàs pressupost) són idees centrals de la ciutat provisional (Tonkiss, 2013), però també ho és una certa incapacitat de visualitzar i imaginar un futur diferent d'aquest tipus de connectivitat urbana «sota demanda».

La proliferació generalitzada d'idees i iniciatives d'usos urbans temporals requereix urgentment una capacitat crítica compartida per reconèixer i comprendre els poders seductors de nocions com la flexibilitat urbana, la temporalitat, la inventiva i la «creativitat», i les seves implicacions per imaginar les ciutats que vindran. Una crítica de l'esperat tancament dels es-

pai-temps urbans hauria de servir com un recordatori constant de què està en risc políticament i socialment en la «urbanitat d'escàs pressupost» i de la seva potencial (in)capacitat de produir futurs urbans radicalment diferents.

4.6. Referències

- AAA/PEPRAV (ed.). *Urban/Act: A Handbook for Alternative Practice*. Montrouge: PEPRAV, 2007.
- AHRENSBACH, T.; BEUNDERMAN, J.; FUNG, A.; JOHAR, I.; STEINER, J. *Compendium for the Civic Economy: What the Big Society Should Learn from 25 Trailblazers*. Londres: 00:/en col·laboració amb NESTA i Design Council CABE, 2011.
- ANDRES, L. «Differential spaces, power hierarchy and collaborative planning: A critique of the role of temporary uses in shaping and making places». *Urban Studies*, vol. 50, núm. 4 (2013), p. 759-775.
- ARTS COUNCIL ENGLAND. «Art in empty spaces: Turning empty spaces into creative spaces», 2009.
- ARVIDSSON, A. «Creative class or administrative class? On advertising and the “underground”». *Ephemera*, vol. 7, núm. 1 (2007), p. 8-23.
- BISHOP, P.; WILLIAMS, L. (ed.). *The Temporary City*. Londres: Routledge, 2012.
- CAMBIE, S. «Pop-ups. part 1: Creating micro-tourism». *Tourism Insights*, 2010.
- DCLG (DEPARTMENT FOR COMMUNITIES AND LOCAL GOVERNMENT). *Looking after our Town Centres*. Londres, 2009.
- DESILVEY, C.; EDENSOR, T. «Reckoning with ruins». *Progress in Human Geography*, vol. 37, núm. 4 (2013), p. 465-485.
- HOU, J. (ed.). *Insurgent Public Space: Guerrilla Urbanism and the Remaking of Contemporary Cities*. Londres i Nova York: Routledge, 2010.
- ISOLA ART CENTER (ed.). *Fight-specific Isola: Art, Architecture, Activism and the Future of the City*. Berlín: Archive Books, 2013.
- LLOYD, R. «The Neighborhood in Cultural Production: Material and Symbolic Resources in the New Bohemia». *City and Community*, vol. 3, núm. 4 (2004), p. 343-372.
- MASSEY, D. «Space-time, “science” and the relationship between physical geography and human geography». *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 24, núm. 3 (1999), p. 261-276.

- MAY, J.; THRIFT, N. (ed.). *TimeSpace: Geographies of Temporality*. Nova York: Routledge, 2001.
- MEANWHILE PROJECT. 2010a. <<http://www.meanwhile.org.uk>>.
- MEANWHILE PROJECT. *No Time to Waste... the Meanwhile Use of Assets for Community Benefit* [informe]. Londres: Meanwhile Space CIC / Development Trusts Association, 2010b.
- PECK, J. «Austerity urbanism». *City: Analysis Of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, vol. 16, núm. 6 (2012), p. 626-655.
- PECK, J.; THEODORE, N.; BRENNER, N. «Neoliberalism resurgent? Market rule after the great recession». *South Atlantic Quarterly*, vol. 111, núm. 2 (2012), p. 265-288.
- SMITH, N. *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Nova York: Routledge, 1996.
- TEMPORARY MOBILE EVERLASTING, 2012. <<http://temporary-mobile-everlasting.com/>>.
- THOMPSON, D. «Pop-up people: We can do so much more together», 2012.
- TONKISS, F. «Austerity urbanism and the makeshift city». *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, vol. 17, núm. 3 (2013), p. 312-324.
- URBAN CATALYST; OVERMEYER, K. *Urban Pioneers. Temporary Use and Urban Development in Berlin*. Berlín: Jovis, 2007.
- ZUKIN, S. *The Cultures of Cities*. Cambridge/Massachusetts/Oxford: Blackwell, 1995.